

УДК 811.161.2'373.7(092)

ЯКИМ Мирон – доцент кафедри української мови, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) (mjakym@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5963-505X>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4557.2019.44.194669>

ЗНАНИЙ ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

«Він був борцем з тими, хто ненавидів його за мудрість, чисте сумління і високе благородство. Він збирав не гроші, скуповував не коштовності, а купував книги – його бібліотека унікальна і має понад 10 тисяч томів. Він не міг і не хотів розуміти т.зв. інтелігентів, які не читають і не купують книжок. Мав обширні знання з мовознавства, та ніколи цим не хизувався, а чого не знав, ретельно доучувався», – ці слова належать професорові Б. Якимовичу, зронені у спогадах про свого друга як біль душі по непоправній втраті – смерті Мар'яна Тимофійовича Демського. І хоч сказане було в часі, коли людина більше чуває серцем, воно виявилось напрочуд об'єктивною оцінкою-раціо. І не тільки тому, що ці дві особистості у першій половині 90-х минулого вже століття до тонкощів взаємопізнали себе, спільно працюючи у царині українського військового термінознавства. Професор Мар'ян Тимофійович Демський – плоть від плоті Львівської (спеціально пишу з великої) лінгвістичної школи. Тут не будемо розписувати усіх формальних чинників, хоч вони теж багато про що говорять. Студії спочатку у Львівському педагогічному інституті й атмосфера науково-навчального спілкування з тогочасною професурою, настійне прохання наукового й морального авторитета – професора Івана Ковалика залишити Мар'яна Демського на кафедрі української мови Дрогобицького педінституту (він же – не тільки і не стільки перший опонент кандидатської дисертації Мар'яна Тимофійовича, як насаперед великий Учитель-Самозречник-Дороговказ на ниві української лінгвістики), професор Гаврило Шило, який перейшов працювати зі Львова до Дрогобича – науковий керівник кандидатської роботи. Творчі контакти єднали дрогобицького науковця з професором Юліаном Редьком. Мар'ян Тимофійович – учасник роботи поновленої мовознавчої комісії НТШ (М. Демський був і тривало залишався єдиним представником цього органу від дрогобицьких мовознавців). У складні часи ідейних звинувачень знаходив прихисток у колективі лінгвістів Інституту українознавства імені І. Крип'якевича (тоді – Інституту суспільних наук), виїжджав в експедиції для збирання матеріалу до Атласу української мови, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу.

Однак сутнісне бачиться в іншому. Невідступно і невідступно глибока мораль та високий науковий професіоналізм – це, на нашу думку, дві ядерні домінанти львівської філологічної професури. Саме вони виразно і природньо були складовими ества професора Мар'яна Демського. Усе це ще чекає свого публічного омовлення. Як і подвижницька праця в царині термінознавства, лінгвістичної географії, лексикографії, діалектології тощо.

Тут ми зупинимося лише на фразеологічних студіях Мар'яна Тимофійовича, бо й вони не були предметом окремого інтерпретування. При цьому оглянемо коротко проблематику досліджень з деякими ретро- і перспективними нюансуваннями.

Коло наукових інтересів професора М.Т. Демського у ділянці фразеології надзвичайно широке. Він досліджував граматичну природу фразеологічних одиниць, їх синтагматичне оточення, деривацію українських фразем, ономазіологічні функції. Написав цілий ряд статей, у яких порушується питання етимології фразеологізмів, зробив свій помітний внесок в усталення предмету фразеології як науки, її термінологічного інструментарію. Мар'ян Тимофійович – дослідник системних зв'язків у фразеології, функціонування фразеологізмів у художніх текстах, ряд статей стосуються вивчення цих одиниць у школі. Хоч наведений перелік не є повним, але й він свідчить про поліфонійність наукових уподобань професора.

З погляду сьогодення цілком закономірним видається той факт, що перші наукові розвідки Мар'яна Демського присвячені Іванові Франку, адже працювалося у приміщенні вишу, де у свій час ступала нога великого будівничого української нації і де дух Каменяра (а не чийсь душок) хоч тлінно, та все ж не згасав і добре відчувався у хрущовську відлигу. Про І. Франка як збирача й видавця української фразеології та як видатного фразеографа йшлося у двох публікаціях, помічених у виданні «Наша культура» за № 5 від 1966 року і тезисно у матеріалах XI міжвузівської наукової конференції, присвяченої 110-річчю з дня народження Івана Франка. Принагідно зауважимо, що лінгвістична франкіана, насамперед фразеофранкіана, займала чільне місце серед наукових інтересів професора М. Демського впродовж усього життя. Він, мабуть, був серед перших українських лінгвістів, хто вплив усю фраземіку «Галицько-руських народних оповідань» до своєї картотеки і, використовуючи як ілюстративну базу досліджень, послідовно вводив до широкого наукового обігу, при цьому чітко відділивши від прислів'їв, приказок, крилатих слів. Фразеологізми Франкових «...оповідань» займали вагоме місце в емпіриці студій з української діалектної, зокрема бойківської, фразеології. Перу вченого належать роботи, які стосуються функціонування ФО у повісті «Захар Беркут» у порівнянні з фразеологічним корпусом української літературної мови, фраземіки Франкової епістолярії у стосунку з ФО Словника української мови тощо. Тільки у листах Каменяра Мар'ян Тимофійович виявив 1 447 фразем, із них 1 339 власне українських і калькованих та 108 некалькованих запозичень. Автор справедливо зауважує, що лише 480 Франкових фразеологічних одиниць

мають відповідники на сторінках СУМу, а 340 фразем, «які ні своєю будовою, ні семантикою» не протистоять тим, які вважалися нормативними, зовсім відсутні в одинадцятитомному «Словнику української мови». Професор М. Демський звернув увагу на творче освоєння Іваном Франком фразеологічного багатства народної мови через контамінацію фразеологічних одиниць (*грубі суми, за комір та за двері*), заміну компонентного складу (*нагнати резон до голови, стояти сіллю в оці*), трансформацію граматичної будови (*лишати на льоду, так і Бог приказав*), семантичне розгортання (*мати лице* «виглядати» ← *мати лице* «бути здатним появлятися всюди»). Автор виявив і такі фраземи, які Каменярь або власне самозмоделював (*від вовка до ведмедя* посилати, *з самого пера жити*), або самозмоделював через інтеграцію (*швендятися та рипатися, одягти в німецьку сорочку*) чи диференціацію ФО (*наробити клопоту, кидати закидами*).

Мар'ян Демський був одним з активних учасників втілення ідеї професора Івана Івановича Ковалика – створення словника творів Івана Франка. Сегментація текстів проходила на кафедрі української мови в Дрогобичі під його науковим консультуванням. Він був прибічником, щоб словникові статті в емпіриці містили також фразеологізми. На жаль, з відходом професора Івана Ковалика та науковою переорієнтацією кафедри ця робота припинилася. Проте Мар'ян Тимофійович продовжував дослідження спадщини Івана Франка. Виник задум створити фразеологічний словник спадщини Каменяря. За джерельну базу бралось найдоступніше для Дрогобича – п'ятдесятитомник Франкових творів. У короткому часі усі п'ятдесят томів були перечитані, відзначені контексти з фразеологізмами, а невдовзі весь цей матеріал з ФО був виписаний. На сьогодні в основному вироблені принципи укладання словника фразеовжитку наукових праць та укладено пробний варіант зошита на літери «А» – «Б». Решту матеріалу чекає свого майбутнього довершеного опрацювання.

Початки наукової діяльності М. Демського припадають на час, коли фразеологія, за словами Л.Г. Скрипник, була молодою лінгвістичною дисципліною, а її основні поняття, обсяг проблематики й об'єкт вивчення ще остаточно не визначені. Не дивно, що у наукових працях з фразеології аналізу піддавалися не тільки власне фразеологізми, а й прислів'я, приказки, крилаті вислови, сталі лексичні словосполуки. То був так званий широкий погляд на фразеологію, і підтримувався він до певної міри семантичною концепцією В.В. Виноградова. Погляд російського мовознавця був тоді домінуючим, тому не дивно, що у роботах не тільки 60–70-х років минулого століття, а й пізнішого часу, почасти й сьогодні, предметом вивчення фразеології вважають також паремії, беручи до уваги переносність, образність значення і нехтуючи іншими ознаками цих одиниць. Професор М. Демський і в своїй кандидатській дисертації, і в пізніших працях послідовно відстоював думку, що предметом фразеології як науки повинні бути власне фраземи як одиниці номінативного характеру на відміну від прислів'їв та приказок як одиниць комунікативних. Він також вказував на суттєву різницю між ФО і лексичними словосполу-

ченнями, виділяючи в перших із них важливу інтегральну ознаку – експресивність і вбачаючи в них одиниці вторинного семіозису. Думаємо, такою обґрунтованою і послідовною позицією автор зробив свій посильний вклад до усталеності погляду на предмет фразеології як науки.

Однією з актуальних проблем теоретичної фразеології в сучасному українському мовознавстві залишається обґрунтування окремішності фразеологічного рівня і його місця в ієрархії мовних рівнів, номінування одиниці цього рівня у плані мови й мовлення тощо. У працях українських фразеологів 60-х, 70-х і почасти 80-х років ХХ століття питання про фразеологічний рівень здебільшого оминалося. Лиш у статтях М. Алефіренка з половини 80-х років, а головну у монографії «Теоретичні питання фразеології» науково доводиться його окремішність та місце в ієрархії – як надсинтаксичного. У професора М. Демського немає окремих студій на цей предмет. Однак уже в кандидатській дисертації «Дієслівна фразеологія в сучасній українській мові», виходячи з аналізу природи фразеологічних одиниць, констатується, що вони, ці одиниці «...утворюють самостійний рівень мови – фразеологічний». Таке виокремлення фразеорівня є, на нашу погляд, чи найпершим саме в українській лінгвістиці, хоч вона тоді мислилася і фактично була невід’ємною складовою радянського мовознавства. Місце ж фразеорівня вчений визначив дещо пізніше, працюючи над докторською дисертацією, і окреслив його як надлексичний.

Відомо, що терміни як мовні знаки відзначаються заданістю та високим ступенем конвенційності. Попри те дискусивним серед мовознавців і досі залишається термінологічне номінування одиниці фразеорівня. Так, В. Білоноженко у праці «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів», констатуючи неоднаковість розуміння об’єкта фразеологічних досліджень, звідси – термінологічну плутанину, наводить більше десятка позначень ФО. Правда, автор зазначає, що у своїй праці вживає терміни «фразеологічна одиниця», «фразеологізм». Такими ж термінами послуговувалася Л.Г. Скрипник. Вони, до речі, переважають у більшості праць українських фразеологів кінця ХХ – початку ХХІ століття. Наукова спадщина Мар’яна Тимофійовича дає можливість говорити про певну еволюцію терміновжитку. Так, роботи 60–70-х років засвідчують, що вчений віддавав перевагу номенам «фразеологізм», «фразеологічне словосполучення», однак з початку 80-х років щоактивніше залучає термін «фразема». Свою позицію професор Мар’ян Демський мотивує тим, що цей дериват цілком відповідає українській моделі словотворення і логічно влягається у номінативний ряд одиниць інших мовних рівнів – фонема, морфема, лексема, дериватема, синтаксема тощо. Харківський на той час фразеолог М. Алефіренко у монографії за 1987 рік уже диференціює терміни «фразеологічна одиниця» – «фразема», пропонуючи розуміти під першою «видову назву різних елементів фразеологічної підсистеми», а під другою – «найменування реальних фразеологічних утворень, у яких об’єктивується ФО». Вважаємо, що робота М. Демського, М. Алефіренка (як і ряду інших фразеологів) була важливим кроком в узвичаєнні терміну *фразема*.

(Відзначимо принагідно, що вслід за Іваном Коваликом лексикографічне зібрання фразем Мар'ян Тимофійович номінував *фраземником*). Дрогобицький вчений належав до когорти тих лінгвістів, хто констатував наявність у ФО саме фраземного значення (а не лексичного), виходячи з диференційних та інтегральних ознак цієї одиниці, а також специфіки ономасіологічних функцій.

У проблематиці досліджень Мар'яна Тимофійовича помітне місце займають студії з інтерпретації семантико-граматичних властивостей українських фразеологізмів. Детально описуючи у цілому ряді статей морфологічні та синтаксичні особливості іменникових, прикметникових, прислівникових, дієслівних, вигуківих ФО, автор утверджував граматичний принцип класифікації цих одиниць в українському мовознавстві. Широка емпірична база, глибокі теоретичні напрацювання дали можливість говорити про лінгвальний субстрат морфологічних категорій (наприклад – роду, числа, відмінка для іменної фраземіки, категорій виду, числа, роду тощо – для дієслівної), асиметрію формального і семантичного показників вираження граматичних значень, робити ґрунтовні узагальнення про семантико-граматичну співвіднесеність (але не тотожність) фразем і слів. Для сучасного українського мовознавства праці професора Мар'яна Демського і досі залишаються тим джерелом, де чи найповніше описані формозмінні можливості фразеологізмів.

Суттєвим є і вклад дрогобицького фразеолога в розробку семантики ФО. Учений констатував: «Фраземи... позначають далеко не все, пізнане людиною, а лише ті моменти, які з точки зору мовного колективу необхідно представити образно, емоціонально, експресивно». Маючи у своєму розпорядженні майже 17 тисяч фразем-ілюстрацій (а саме такою була емпірична база докторської дисертації), професор розробив детальну класифікацію фразеологізмів за семантико-тематичними групами у межах кожного із виділених граматичних розрядів. Тільки іменникові ФО-назви особи розписані за тринадцятьма групами (соціальне становище, стосунки в колективі, психічні якості, рівень досвіду, родинні зв'язки, рід занять, ставлення до віри тощо), прикметникові якісні – на сімова, дієслівні ФО – за двадцятьма сімома тощо. Оскільки частина фразем, виписана із художньої, наукової та іншої літератури, не фіксувалася на той час жодними лексикографічними джерелами, автор провів значну роботу з семантичного опрацювання одиниць. Дослідження семантико-тематичних груп фразеологізмів Мар'яном Демським склали добре підґрунтя для фразеолоґічних студій.

Вагомим, на нашу думку, є внесок Мар'яна Тимофійовича в українську фразеодериватологію. Учений виділив й описав 7 типів дериваційних баз ФО, окремі із них – вперше. Цій проблемі присвячений цілий другий розділ докторської дисертації. Наукові положення попередньо апробовані також із залученням значного говіркового матеріалу, що суттєво збагатило діалектну українську фразеологію. Тривалий час провідною була думка, що фразеологізми творяться на основі різноструктурних синтаксичних словосполучень. М. Алефіренко навіть у дефініції фраземи зазначає, що цей знак твориться внаслідок

дифузії «лексичних і граматичних значень свого вільносинтаксичного генотипу». Однак, виявляється, частина одиниць немає такого генотипу, оскільки твориться на базі окремого слова через його нарощування (*голова – мудра голова, осел – скінчений осел*) або слівну інтеграцію (*исові очі продав, багато як у лисого чуприни*). Окрім творення фразем на базі слів, професор Мар'ян Демський виділяє ще такі дериваційні основи: вільні синтаксичні конструкції – сполучення слів (прийменниково-відмінкові сполуки: *крізь зуби, без зайвих слів*; сполуки із частками *не, ні, ані: не перший день, ні слова, ані руш*; конструкції із сполучниками *як, мов, немов, хоч, і (й): як стій, як дуб, хоч око виколи*); вільні словосполучення: *валитися від вітку, рукою подати*; різноструктурні речення: *показати де раки зимують, голова борошном припала*; прислів'я, приказки: *лякана ворона ← Лякана ворона й куца (й тині, й пня) боїться, старий вовк ← Старий вовк лапу собі відгризе, а в руки не дається*; анекдоти, небилиці, нісенітниці, казки: *не до солі ← з відомого анекдоту про парубка, у якого при танці розсипалася сіль із дірявої кишені; уже наявні фразеологізми: підвернути під корито «перемогти» ← підвернути під корито «вийти заміж скоріше старшої сестри, випередити у заміжжі»; чужомовні фраземи: долина печалі, пустити бомка, святая святих.*

У проблематиці досліджень Мар'яна Тимофійовича чільне місце займають питання системних зв'язків фразеологічних одиниць, їхньої ономасіологічної природи. «Кожна фразема твориться, як правило, не для номінації якихось нових, а для конкретизації та експресивно-емоціональної характеристики вже названих словами фактів чи явищ». Така ономасіологічна функція ФО впливає із природи фраземного значення як уявлення метафоричного, метонімічного чи порівняльного типу і мотивується образом, який виникає на основі слів-компонентів. Виникнення фразем учений мотивує такими причинами: 1) необхідністю конкретизувати явища, уже названі словами – *ребра лічити*; 2) для уточнення обсягу позначуваного – *зранку до вечора, до смерку*; 3) потребою образно представити абстрактний предмет *ярмо на шиї* – клопіт, *кирпата свашка* – смерть; 4) образно-емоційною оцінкою називаного – *сходити в могилу, відкинути ніжки*; 5) для емоційно-експресивної інтенсифікації враження від називаного *чудо з чудес, слава й прослава*; 6) потребою апеляції – *серце моє, дитино моя*.

Усю сукупність фразем професор Мар'ян Демський розглядав як структурно і системно організовані одиниці. Одним із виявів внутрісистемних зв'язків автор уважав наявність явищ полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, паронімії, варіантності ФО, хоч на фразеологічному рівні вони мають свою специфіку порівняно із лексичним. Так, на відміну від полісемемних слів, які реалізують прямі й переносні значення, у фразеологічних одиницях, з погляду вченого, всі значення виникають унаслідок переносу, а нові можуть розвиватися як послідовно, так і рівнобіжно, омоніміні опозиції є результатом випадкового збігу їх дериваційних баз і лише зрідка – розпадом полісемії. Учений констатував, що фразема виконує насамперед оцінно-характеризувальну

функцію, передає ставлення мовця до називаного, а така природа значення відкриває ширші можливості для реалізації антонімійних відношень одиницями усіх граматичних розрядів порівняно із словами. У той же час і на лексичному, і на фразеологічному рівнях виділяються такі їх різновиди, як контрарні, комплементарні, векторні.

Помітною є праця Мар'яна Тимофійовича з етимологізації фразеологічних одиниць. Найчастіше його розвідки з цієї проблеми з'являлися на сторінках таких видань, як «Наша культура», «Українська мова і література в школі», «Культура слова». За нашими підрахунками, тільки у двох останніх виданнях учений пояснив походження більше шістдесяті фразем.

На жаль, залишаємо тут поза увагою напрацювання Мар'яна Тимофійовича в царині діалектної фразеології, функціонування фразеологічних одиниць у художніх текстах, вивчення фразеологізмів у школі, міжмовних фразеозіставлень. Та й викладене нами вище – це радше перші штрихи до справді глибокого і системного осмислення наукового ужитку професора Мар'яна Тимофійовича Демського.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2019 р.